38. SIARÖ - KYRKOGÅRDSÖN

PÅ SIARÖN, som ligger norr om Ljusterö, ligger Siarö by med anor från medeltiden. Den ligger på sydsidan av ön vid en skyddad vik med intilliggande odlingsmarker. Tidigare sträckte sig viken längre in på ön. Sydsidan av ön är ganska flack medan den norra delen är mycket kuperad med branta berg. På ön ligger en insjö som har fått ge namn åt ön. De äldsta namnformerna "Siarnom" och "Säyarne" är från medeltiden och 1600-talet och lär betyda "ön med sjön på".

Siarö by skiftades 1854 liksom så många andra byar, men den splittrades inte utan är än i dag en sammanhållen bymiljö. Byn bestod under 1800-talet av tre gårdar vilka är synliga än i dag. Mellangården (1) är den som bäst bevarat sin äldre karaktär både vad det gäller bostadshusen och ekonomibyggnaderna. Mer än hälften av gårdens många byggnader, 14 stycken, är knuttimrade och uppförda under 1800-talet. På skifteskartan från 1854 är många byggnader tillhörande Mellangården markerade, men de stämmer inte alltid överens med dagens byggnader. Det större bostadshuset har glasverandor medan det mindre, som förmodligen är det äldre, har en inbyggd förstukvist.

Väster om Mellangården ligger gården Storstugan (2) vars mangårdsbyggnad verkligen gör skäl för namnet. Byggnaden är tre våningar hög och har fyra fönster i bredd på långsidorna och två på gavlarna. "Storstugan" byggdes 1885 och renoverades hundra år

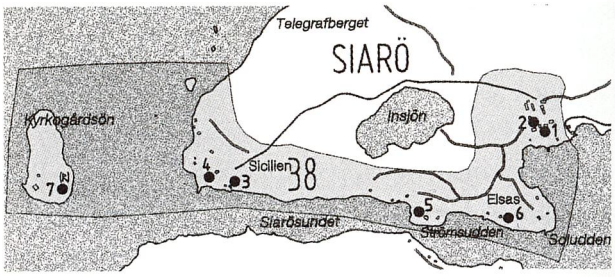

senare, tyvärr med bland annat aluminiumpanel. Gårdens ekonomibyggnader har dock till stora delar behållit sin 1800-talskaraktär. Den tredje gården är numera upprustad.

På Siarös västra udde, där det efter sekelskiftet växte upp stora sommarvillor, ligger ett litet fiskehemman (3). Eftersom det finns upptaget på skifteskartan från 1854 bör det vara äldre än från mitten av 1800-talet, vilket även flera av byggnaderna verkar vara. Både bostadshusen och bodarna är små och har en ålderdomlig prägel. Några byggnader kan vara från tiden omkring sekelskiftet 1800.

På den västliga udden av Siarö liksom utmed Siarösundets strand uppfördes omkring 1910 flera stora sommarvillor av typen "grosshandlarvillor". De som bäst bevarat sin ursprungliga arkitektur från sekelskiftet är Sicilien (4), Strömsudden (5) och Elsas (6). På villornas väl tilltagna strandtomter finns flera mindre kringbyggnader såsom utedass, lillstugor eller sjöbodar

SIARÖ SETT FRÅN GÄRDSVIKS BRYGGA.

från byggnadstiden. Villan Elsas exteriör har dock förändrats genom att moderna fönster delvis har fått ersätta de gamla. Det berättas att ångbåten Östanå I angjorde bryggan kallad Siaröskaten från och med år 1906. Ordet skate betecknar i Upplandsdialekten "något utskjutande", vilket passar väl in här, då bryggan är byggd på den yttersta spetsen av en udde.

Det finns inom det avgränsade området även sommarbebyggelse uppförd under senare tider, mestadels kanske under 1920-talet, men denna liksom viss äldre 1800-talsbebyggelse har genom ombyggnader och tillbyggnader förlorat sina äldre karaktärer.

På Kyrkogårdsön väster om Siarö finns ett fort (7) från 1900-talets början insprängt i berget. Det stod färdigt 1928 men ansågs redan två år senare vara omodernt. Nya vapen med större räckvidd krävde att en ny försvarslinje skulle placeras i yttersta havsbandet. Fortets lokaler i berget visade sig vara så fuktiga att de också bedömdes som hälsovådliga. Inte ens för kortare tid blev förläggning tillåten. Ovan mark står en manskapsbarack byggd 1916, vilken i dag efter en varsam ombyggnad används för servering och som vandrarhem. Kyrkogårdsön förvaltas nu av Statens Fastighetsverk och öppnades 1996 för allmänheten som museum.

Benämningen Kyrkogårdsön kommer från att det på ön har funnits en gammal begravningsplats, vilken antingen varit en kolerakyrkogård från 1800-talet eller en pestkyrkogård från 1700-talet.

VÄRDERING:

Siarö by, med sina många små ekonomibyggnader väl samlade vid viken, är en välbevarad skärgårdsby från 1800-talet. Mellangården är den gård som bäst bevarat sin äldre karaktär med sina 14 byggnader av vilka många är knuttimrade. De två tillhörande bostadshusen är också timrade och uppförda under 1800-talet. Flera av granngården Storstugans ekonomibyggander har också bevarat sina 1800-talskaraktärer och dessa utgör tillsammans med Mellangården en fin bymiljö. På Siarös västra udde ligger kommunens bäst bevarade fiskehemman från 1800-talet. Flera stora sommarvillor med kringbyggnader på stora strandtomter har sin karaktär från byggnadstiden omkring 1910 i behåll.

Siaröfortet, en försvarsanläggning från 1900-talets början som restaurerats, är numera ett museum.

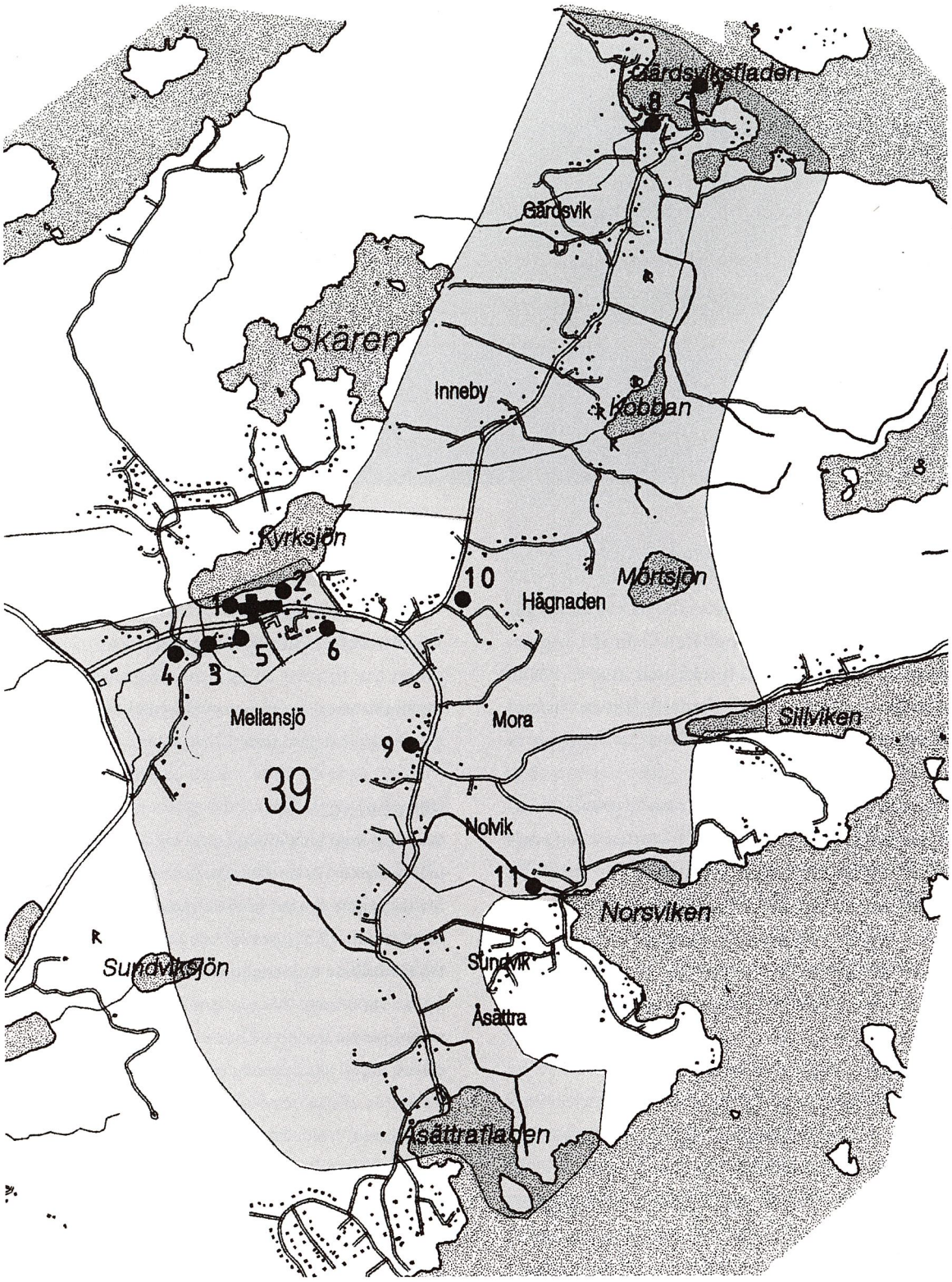
Gårdsviksfladen
8
Gårdsvik
Skären
Inneby
Kobban
Kyrksjön
2
1
10
Hägnaden
Mörtsjön
4
3
5
6
Mellansjö
Mora
Sillviken
9
39
Nolvik
11
Norsviken
Sundviksjön
Sundvik
Åsättra
Åsättrafladen

39. GÄRDSVIK - MELLANSJÖ - ÅSÄTTRA

Områdets kulturlandskap har till stora delar bevarat sin sekelskifteskaraktär. Den äldre bebyggelsen ligger på sina ursprungliga lägen, vägsträckningarna är de ursprungliga och områdets öppenhet är i stort sett detsamma som under tidigare århundraden. Vägarna har dock rätats ut något, breddats och asfalterats. Den äldre sommarbebyggelsen finns framför allt vid stranden i Gärdsvik. Modern bebyggelse har vuxit upp här och var inom området.

Till största delen består området av ett sprickdalslandskap med en trång dalgång i nordostlig riktning som sträcker sig från Kyrksjön genom sjön Kobban och ut mot viken Stadan. I områdets sydvästra del mot Åsättrafladen är landskapet däremot mycket flackt och öppet. Det är ett område som sent höjdes ur havet och som under järnåldern bestod av djupa vikar och sumpmarker. I detta låglänta landskap finns av naturliga skäl inga forntida boplatser. Forntidens människor sökte sig till den skyddade viken som sträckte sig ända in till sjön Kobban och som fortfarande var farbar på medeltiden. Viken utgjorde en skyddad plats för båtarna och samtidigt var boplatsen osynlig från havet. Här bosatte man sig under järnåldern, vilket de tre gravfälten från järnåldern med omkring 10 gravar i varje visar. Bynamnet Inneby, i sin äldsta form skrivet Inby, förklarar på ett enkelt sätt att gården låg längst inne i viken. Övriga namn som Mellansjö, Gärdsvik, Nolvik, Sundvik och Åsättra är också namn som har sitt ursprung i gårdarnas naturförutsättningar. Namnen härrör från forntiden eller tidig medeltid. Namnen Nolvik och Sundvik anger att gårdarna låg norr och söder om en tidigare stor vik. Gården Åsättra låg intill ån som rann ut i Åsättrafladen. Mellansjö fick den by heta som låg intill Mittensjön, som Kyrksjön kallades innan kyrkan var byggd. Gärdsvik är svårare att förklara.

Ett kyrkligt centrum med kyrka (1), prästgård (2) och skola växte fram i byn Mellansjö. Den första kapellbyggnaden med klockstapel byggdes möjligen redan under 1500-talet och låg inne i själva byn. Under 1750-talet uppfördes ett nytt kapell på den nuvarande platsen. Fram till det att Laga skiftet genomfördes 1865 låg byn samlad på kullen (3) där två av de äldre gårdarna ligger kvar. En av gårdarna, Tolvmansgården [Mellansjö 1:2], är en bevarad timrad parstuga. Vid Laga skiftet flyttades Prästgården, Gropgården och Nedergården ut från byn. Intill den gamla bytomten flyttades en byggnad från Vadholma som inreddes till Ljusterö hembygdsmuseum (4) och invigdes 1931. Den smala äldre sockenvägen slingrar sig genom Mellansjö by och upp förbi kyrkan, men i dag leds trafiken på en rak asfalterad landsväg norr om byn. Vid vägkanten av den gamla sockenvägen står en tre decimeter hög väghållningssten (5) med inskriften "Inneby No 4–5" Den markerar gräns för Innebys väghållningsplikt, en plikt som försvann först på 1920-talet.

LJUSTERÖ KYRKA.

I ett dominerande läge i landskapet, på krönet av Kyrksjöns branta strand, uppfördes Ljusterö kapell under åren 1751–55. Det var en låg panelad knuttimrad byggnad med intilliggande klockstapel. Sitt nuvarande utseende fick kyrkan (1) vid en genomgripande ombyggnad av kapellet i början av 1890-talet efter ritningar av Hjalmar Kumlien. Byggnaden präglades av en blandning av romansk och gotisk stil tolkad i det sena 1800-talets "snickarglädje". För några år sedan vitmålades kyrkan helt och det har gjort att de arkitektoniska detaljerna numera är mindre synliga. Prästgården (2) strax öster om kyrkan uppfördes 1870 och är en putsad byggnad i en och en halv våning. Kyrkskolan, söder om landsvägen, är från 1860-talet, men har genom ombyggnader under 1900-talet förlorat sin äldre karaktär. Flera moderna skolbyggnader och byggnader för äldreboende har tillkommit. Dessa byggnader har förhållandevis väl anpassats till den äldre miljön.

Öster om skolan ligger villa Björkkullen (6) [Dragboda 1:7] som bevarats oförändrad från byggnadstiden 1909. Björkkullen uppfördes åt skolläraren tillika organisten och postmästaren J W Lundqvist. Fram till 1933 var villa Björkkullen den enda poststationen på Ljusterö.

Utefter landsvägen mot Gärdsvik finns äldre bebyggelse huvudsakligen från tiden omkring sekelskiftet. Den består av gårdar, torp, bostadslägenheter samt sommarvillor. De senare ligger främst vid stranden i Gärdsvik. Invid Gärdsviks vägskäl ligger i dag två av byns tidigare tre gårdar. Med undantag för några boningshus från 1800-talet så är byggnaderna framför allt från tiden omkring sekelskiftet.

Mellan 1913 och 1930 fanns ett nöjesfält med bland annat servering, biograf och dansbana på en plats kallad Balders Hage. I dag är byggnaderna borta förutom

ETT VÄL BEVARAT ÄLDRE JORDBRUKSLANDSKAP TYPISKT FÖR SKÄRGÅRDEN. OMRÅDET BRUKAS AV FLERA MINDRE GÅRDAR.

serveringsbyggnaden som numera används som bostad.

Tack vare goda ångbåtsförbindelser hittade sommargästerna tidigt ut till Gärdsvik där sommarvillor uppfördes. En bevarad väntkur (7) från tiden skvallrar om den tid då sommargästerna anlände till Gärdsviks ångbåtsbrygga. Vid stranden ligger en sommarvilla med snickarglädje (8) [Gärdsvik 2:9] som lär ha byggts redan 1887, och som enligt ägaren kom monteringsfärdig från en snickerifabrik. Exteriören är väl bibehållen från byggnadstiden. Mot sjön vetter glasverandor i två våningar. Från 1930-talet till in på 1960-talet inrymdes Gärdsviks handelsbod i en utbyggnad mot vägen. Utbyggnaden är numera är borttagen. På den sluttande tomten med fruktträd ligger en inredd lillstuga.

Utmed landsvägen mot Åsättrafladen ligger gårdarna Mora, Nolvik, Sundvik och Åsättra. Här finns ännu det levande skärgårdsjordbruket bevarat och odlingsmarkerna brukas traditionellt. Före Laga skiftets genomförande under mitten av 1800-talet bestod byn Nolvik av fem gårdar och byn Sundvik av fyra gårdar. I dag utgörs gårdsbyggnaderna dels av äldre timrade bostadshus såsom parstugor, enkel- och sidokammarstugor, dels av yngre hus huvudsakligen uppförda omkring sekelskiftet 1900. Gårdarnas ekonomibyggnader är från både 1800- och 1900-talen.

Affären vid Nolvik kallades Sandbacken (9) [Nolvik 1:5] och byggdes som handelsbod 1887. Sandbacken var en fungerande affär fram till 1975. Numera används den välbevarade panelade timmerbyggnaden som bostad.

Handelsman Carl-Petter Åkerberg, som hade låtit uppföra handelsboden Sandbacken i Nolvik, lät 1889 byggmästaren Danielsson från Gärdsvik uppföra en

SOMMARVILLA VID GÄRDSVIK, SANNOLIKT BYGGD 1887.

handelsmansgård åt sig. Denna handelsmansgård fick namnet Hägnaden (10) [Dragboda 1:141] och ligger öster om Mellansjö. Villabyggnaden är tidstypisk och mycket ursprungligt bevarad både in- och utvändigt. Den ger en heltäckande bild av en handelsmans hem i skärgården vid tiden för sekelskiftet. Inredningen i de flesta rummen är så gott som orörd sedan byggnadstiden. Vid husets ena gavel tillkom 1906 en tillbyggnad. Norr om bostadshuset ligger en prydligt anlagd trädgård med bland annat fruktträd, bärbuskar, blomsterrabatter och en central grusgång som leder från verandan till tomtgränsen vid vägen.

Danebo barnkoloni (11) ligger i Norsviken vid slutet av vägen. Byggnaderna uppfördes mellan 1912 och 1916 som Katarina församlings skollovskoloni och har sin karaktär i behåll.

VÄRDERING:

Området har ett väl bevarat kulturlandskap av sekelskifteskaraktär. De små gårdarna ligger karakteristiskt på höjdpartier i landskapet. Utmed vägen mot Åsättra ligger flera gårdar med levande skärgårdsjordbruk, möjligen det sista området i Stockholms skärgård bestående av flera småjordbruk.

Till Inneby och Gärdsvik kan man knyta gravfält som vittnar om att gårdarna har anor från järnåldern. Övriga gårdar tillkom under medeltiden. Namnformerna är forntida eller medeltida. Vägarna har samma sträckningar som på kartor från sekelskiftet även om de är något breddade och uträtade. Dessa sträckningar följer sannolikt ännu äldre vägar och stigar. Landskapets öppenhet har också bevarats och är i stort sett detsamma som under 1700- och 1800-talen. Den äldsta sommarbebyggelsen ligger vid stranden i Gärdsvik. Här och var i området har emellertid även modern bebyggelse vuxit upp.

Ljusterö kyrka är arkitekturhistoriskt intressant som ett exempel på hur 1800-talets intresse för historiska stilar omformades i tidens formspråk – i detta fall snickarglädje. Vid Gärdsvik ligger en välbevarad sommarvilla från 1880-talet med glasverandor i två våningar. Exteriören med "snickarglädje" är i det närmaste oförändrad från byggnadstiden. Intill landsvägen öster om Mellansjö ligger Hägnaden, en välbevarad f d handelsmansgård uppförd 1889 av Carl-Petter Åkerberg. Den har en tidstypisk villastil och är mycket välbevarad både invändigt och utvändigt. Norr om bostadshuset ligger en prydligt anlagd trädgård. Hägnaden ger en god bild av en handelsmans hem i skärgården vid sekelskiftet. Sandbacken i Nolvik var handelsman Åkerbergs handelsbod. Danebo barnkoloni har sin kolonikaraktär från 1900-talets början i behåll.

40. HÄSTEDE

VID HÄSTEDE GÅRD ligger kommunens enda bevarade stolpkvarn, en typ av väderkvarn som var mycket vanlig i Österåker under 1700- och 1800-talen. På en stolpkvarn är hela kvarnhuset vridbart så att vingarna kan riktas mot vinden. Hästede stolpkvarn är välbevarad och flyttades hit 1857 från Riala.

Hästedes mangårdsbyggnad är en reveterad parstuga i två våningar. Vidare finns på gården mindre boningshus och många äldre ekonomibyggnader. Till Hästede flyttades under tidigt 1900-tal den gamla prästgårdsbyggnaden från Mellansjö. Byggnaden är numera hårt renoverad.

VÄRDERING:

Hästede stolpkvarn är välbevarad och den enda kvarvarande väderkvarnen i kommunen. Gården har sin sekelskifteskaraktär väl i behåll.

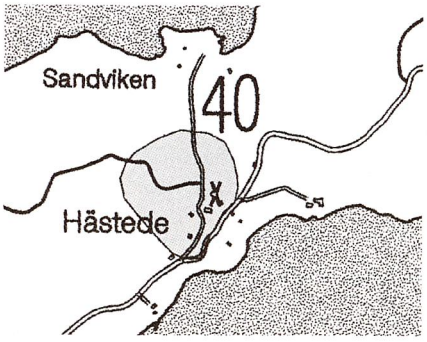

HÄSTEDE KVARN ÄR DEN ENDA BEVARADE VÄDERKVARNEN I ÖSTERÅKER.